

Володимир Кубійович

Зміни в стані населення Української РСР
у 1959—1969 рр.

(Відбитка з журналу «Український Історик» ч. 1—2 (33—34) 1972)

МІОНХЕН 1972

ЗМІНИ В СТАНІ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ РСР У 1959—1969 РР.

Джерела. Оголошені 30. 4. 1970 і 25. 4. 1971 Статистичним Управлінням при Раді Міністрів Української РСР (в газеті «Радянська Україна» та інших) підсумки перепису з 15. 1. 1970 і деякі порівняння з даними перепису з 15. 1. 1959 року дозволяють ознайомитися і аналізувати ті зміни, які сталися в стані населення України за одинадцять років між обома переписами.¹ Додаймо, що це вперше можна зробити аналізу змін населення України у мирний час; за період між першим совєтським переписом з 1926 року і переписом з 1959 року двічі відбулися катастрофічні зміни в складі населення УРСР: 1932—34 роки (голод, масові репресії й вивози населення) та роки другої світової війни і повосний обмін населення між Україною й Польщею. Повідомлення Статистичного Управління УРСР досить скупі. Вони подають для всієї УРСР число всього населення з розподілом на міське і сільське, кількість населення міст, які мають понад 100 000 мешканців, вікову і статеву структуру людности, її родинний стан, рівень освіти, національний склад, мову і джерела існування. Дані про поодинокі області (і для міста Кисва) подають лише кількість населення з розподілом на міське і сільське та національність і мови найбільших етнічних груп.

Коментарі до підсумків перепису згадують загально про природний приріст і сальдо мандрівок між Україною й іншими республіками в період між двома переписами. Завдяки тому, що статистичні щорічники УРСР «Народне Господарство Української РСР» подають коефіцієнти природного руху населення по областях (лише для 1960 і 1964—69 рр.; для 1959, 1960—1963 рр. ми можемо подати тільки приблизні дані) можна порівняти природний і дійсний приріст населення для кожної області, тобто визначити наслідки міграційних процесів, хоч числа не докладні. Про проблему міграційних процесів можна б ближче довідатися, якщо б у переписах населення з 1959 і 1970 років був запит (так було у переписах з 1897 і 1926 років) про місце народження мешканців; тоді можна б його порівняти з місцем перебуван-

¹ Див. також «Народне господарство Української РСР в 1969р.». Статистичний щорічник. Київ 1970.

ня в день перепису і довідатися також про обмін населення УРСР з іншими республіками.

У нашій статті ми хочемо подати лише зміни, які відбулися між 1959 і 1970 роками у кількості всієї людності з її розподілом на міську і сільську та географічне розміщення цих змін. Разом з цим з'ясуємо чинники, які на них вплинули і бачимо природного та дійсного приросту населення по областям. Деколи порівнюватимемо сучасний стан населення з станом з 1926 року (зокрема у статистичних зіставленнях).²

Зміни у стані населення всієї УРСР. Порівняння населення УРСР у 1959 і 1970 роках видно з таблиці (населення у тисячах):

	Все	Міське	Сільське
15. 1. 1959	41 869	19 147	22 722
15. 1. 1970	47 136	25 693	21 443
зміна у %	+ 12,6	+ 34,1	- 5,9

За одинадцять років, населення УРСР зросло на 5,2 млн, або на 12,6%. Порівняння природного приросту людності УРСР з іншими республіками і сусідніми з УРСР економічними районами таке (населення в 1959 р. — 100): весь СРСР — 116, Російська РФСР — 111, її європейська частина 110; економічні райони, які межують з Україною: Північний Кавказ — 123, Центрально-Чорноземний — 103, Північно-Західний — 112, Білоруська РСР — 112, Молдавська — РСР 124, Надбалтицькі республіки — 113, Закавказькі республіки — 141, Казахська РСР — 140, Середньоазійські республіки — 144. З сусідніх країв значно вищий приріст населення, ніж Україна, має Північний Кавказ і Молдавія.

На розміри дійсного приросту населення впливає насамперед природний приріст в поодиноких краях, щойно у другій мірі міграційні процеси. В УРСР природний приріст дещо вищий, ніж природний приріст Європейської частини Російської РФСР, дещо нижчий порівняно з Білоруссю, значно нижчий, ніж у Молдавії.

Дійсний приріст населення України, як і всього СРСР постійно спадає у зв'язку із зменшенням народжуваності (1960 року — 880 000, 1969 — 690 000; на 1 000 осіб — 20,5 і 14,7), незначного збільшення смертності (на 1 000 осіб — 6,9 і 8,6) і досить значного зменшення природного приросту (13,6 і 6,1).

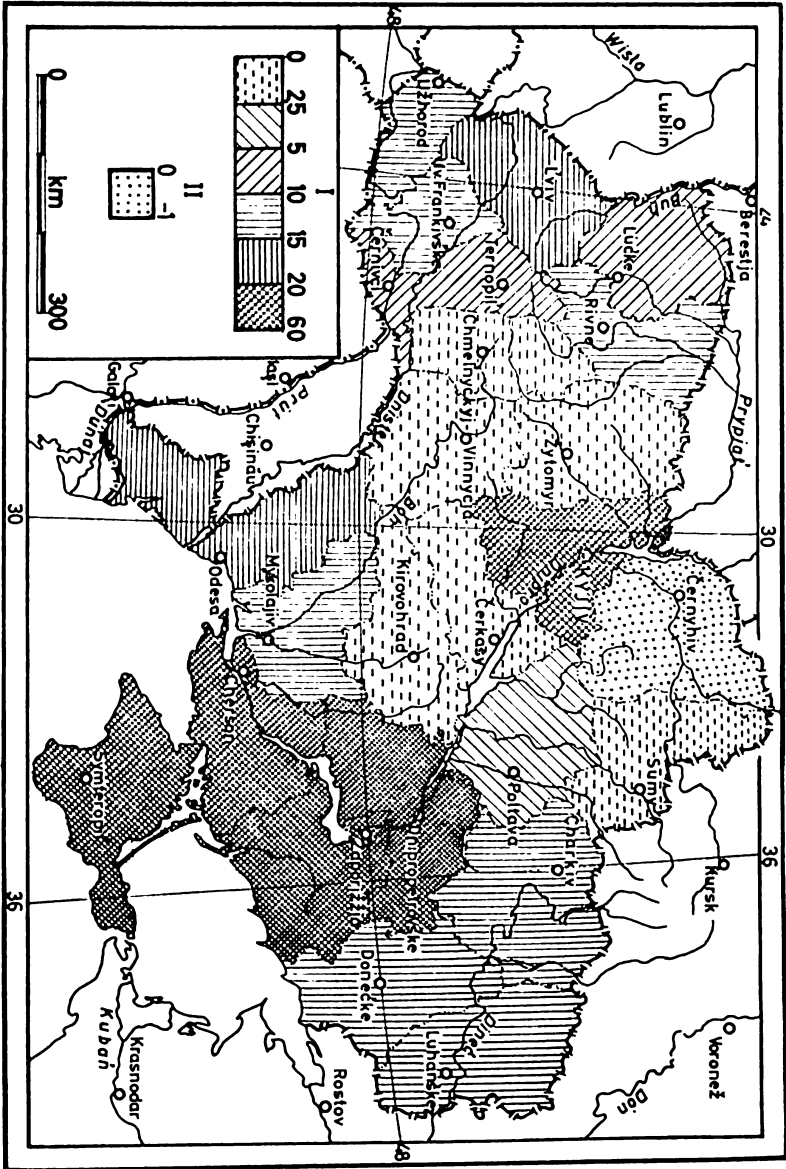
Коментарі Центрального Статистичного Управління УРСР до попередніх підсумків перепису згадують, що за одинадцять років між двома переписами природний приріст населення УРСР становив 4,8 млн осіб так, що дійський приріст був на 0,4 млн вищий від природного.

² Цій проблемі я присвятив статтю: «Зміна в стані населення Советської України в рр. 1927—1958». «Український Збірник», книга 16, видання Інституту для вивчення СРСР. Мюнхен 1959.

Можна б сказати, що на прирість населення УРСР впливав на 92% природний приріст, на 8% механічний — позитивний балянс мандрівок між УРСР й іншими республіками ССРСР. Ці 400 000 осіб це було — міжреспубліканське міграційне сальдо для України. Як до 1914 року і згодом після 1930 року з перенаселеної України відпливало населення до інших частин Союзу, головне до Азії, але одночасно і припливало з-зовні, головне з Європейської частини Росії. У праці С. А. Янковської «Населення Української РСР та деякі регіональні особливості його природного і механічного руху» («Економічна географія» випуск 8, Київ 1970) авторка подас числа міграційних процесів на Україні за 1959—1965 років. За ці сім років мало виїхати з УРСР 2,5 млн осіб, у тому числі близько 0,5 млн в плянованому порядку оргнабору, організованого переселення і призначення випускників учбових закладів, а близько 2 млн добровільно. За цей же час іміграція на Україну з інших республік перевищила на 20% еміграцію з України, тобто на Україну приплинуло за сім літ близько 3 млн чужинців, звичайно, майже самих росіян. Якщо ці числа вірні, то балянс змін за сім років був для України такий (в млн): природний приріст близько 3,5, еміграція — 2,5, іміграція — 3. За коментарями Статистичного Управління іміграційне сальдо для УРСР за 11 років становило 0,4 млн, за Янковською за 7 років — 0,5 млн, тобто числа Янковської не с докладні. Все таки вони свідчать про аномальні міграційні процеси на Україні — про організовану большевиками політику обміну населення і русифікацію України. Про її поступ свідчать числа: відсоток росіян збільшився на Україні з 16,9% у 1959 році на 19,4% у 1970; українців зменшилося з 76,8 на 74,9%.³

За 1959—69 роки кількість міського населення УРСР збільшилася на 6,5 млн, сільського — зменшилася на 1,3 млн. Разом з цим відсоток міського населення збільшився з 45,6 у 1959 році на 54,5 у 1970 році (1926 р. він становив лише 19,6%, 1940 — 34%). Повідомлення Центрального Статистичного Управління Української РСР пояснює, що збільшення міського населення за одинадцять літ відбулося за рахунок природного приросту (2,5 млн), перетворення низки сільських населених пунктів з численністю 1 млн мешканців у міста і селища міського типу, врешті переходили близько 3 млн сільського населення в міста для праці. Ця остання інформація не зовсім вірна, бо ми знаємо, що населення міст збільшувалося насамперед припливом чужинців (майже самих росіян) зайшлих з поза меж УРСР (до сіл вони не прибували). Коментар Статистичного Управління треба доповнити тим, що ці 3 млн сільського населення відплинули як до міст України, так і за її межі (головне до Азійської частини ССРСР). Природний приріст населення сіл за цей самий час — одинадцять років становив за коментарями Статистичного Управління також 2,4 млн осіб,

³ Про зміну національних відносин в УРСР див. мою статтю: «Національний склад населення Української РСР за переписом на 15. 1. 1970 р. і його зміни в порівнянні з 1959 р. («Сучасність», ч. 9, Мюнхен 1971).

Зміни в стані всього населення Укр. РСР у 1959—1969 рр.
 Приріст (I) і убуток (II) у % порівняно з станом з 1959 р.

але попри це сільська людність зменшилася на 1,3 млн через — як знаємо — перехід низки сільських осель з населенням 1 млн до категорії міських поселень та відпливом бл. 3 млн населення з сіл до міст і за межі України.

Число міських поселень (міст і селищ міського типу) і число мешканців у них за категорією величини на 1959 р. і 1970 р. та приріст міської людности кожної з цих категорій видно з таблиці:

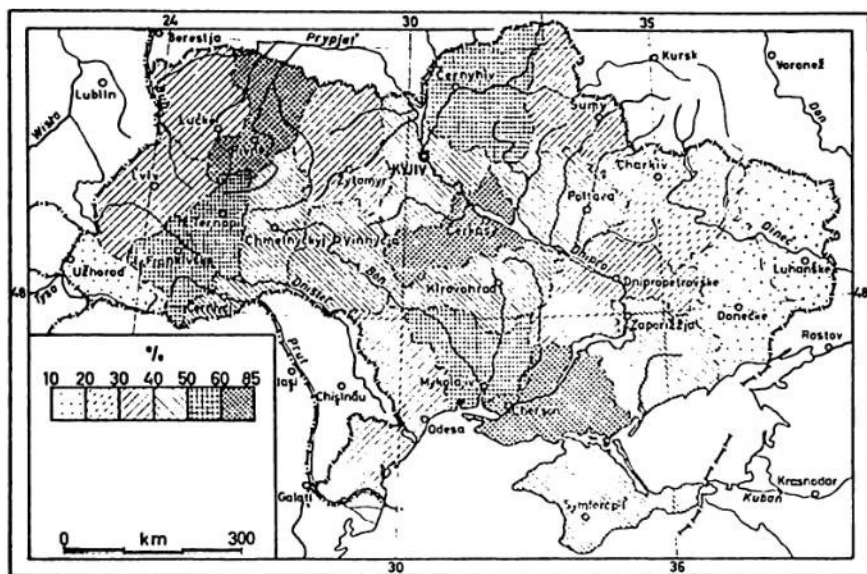
	ч. міських поселень		ч. меш. у них (у 1000)		приріст меш. у %
	1959	1970	1959	1970	
Усі міські поселення	1 076	1 242	19 147	25 693	
з них з числом меш.					
до 10 000	775	862	3 823	3 916	2,7
від 10 000 — 20 000	161	204	2 226	2 831	27,2
від 20 000 — 50 000	91	97	2 841	2 926	3,0
від 50 000 — 100 000	25	38	1 898	2 536	33,6
від 100 000 — 500 000	19	33	4 294	6 210	44,6
від 500 000 — і більше	5	8	4 065	7 274	79,0

За одинадцять років 166 поселень перейшло з категорії сіл до категорії міст і селищ міського типу. Найбільше зростання виявляють міста з понад 50 000 мешканців, зокрема найбільші — понад 0,5 млн. (про зростання поодиноких міст див. далі).

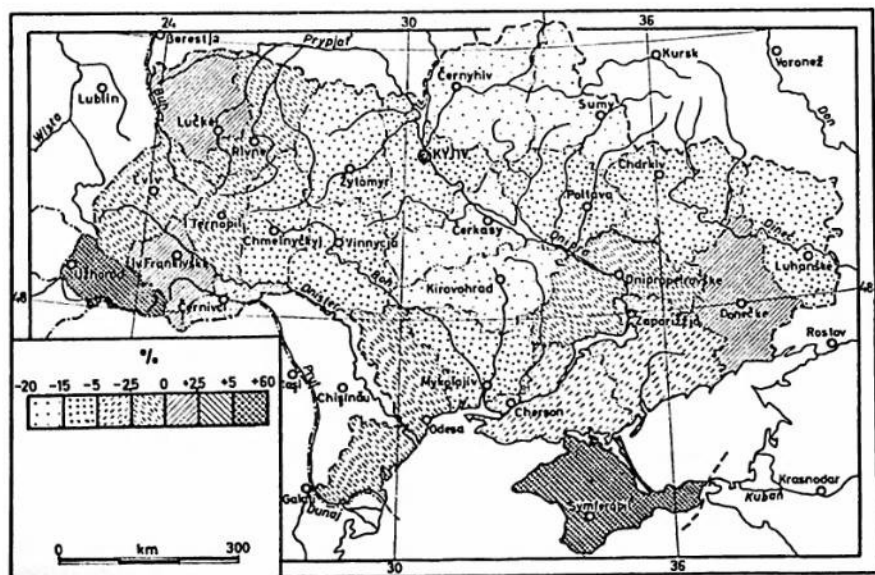
Ступінь урбанізації України в окремих областях коливається у широких межах від 23% (Тернопільська область) до 87% (Донецька область). Найбільший відсоток усього населення становить міська людність у промислових економічних районах: Донбасі (85,7%) і Дніпропетровському промисловому районі (72,4%); вона є вища від середньої для УРСР (55%) в Криму і Південно-Західній Україні, найнижчою у Західній Україні (див. таблиці в кінці статті).

Географічне розміщення змін в стані населення. Географічне розміщення змін в стані населення УРСР з'ясоване на чотирьох схематичних картах; вони представляють зміни всієї людности і окремо міської, сільської та міст з понад 100 000 мешканців.

Зміни всього населення за 1959—69 рр. коливаються у широких межах: від зменшення населення на 1% до збільшення на 51%. На 25 областей одна — Чернігівська виявляє спадок населення порівняно з 1959 р., населення Вінницької області — залишилося без змін. Населення всіх інших областей зростає, але тільки у одинадцятих областях приріст людности є більший від середнього для всієї УРСР (12,6%, в інших — він менший. Порівняно з природним приростом дійсний приріст населення є у одинадцятих областях вищий від дійсного, тобто вони мають позитивне сальдо міграцій, у чотирнадцятих — негативне).

Зміни в стані міського населення Укр. РСР у 1959—1969 рр.
Приріст у % порівняно з станом з 1959 р.

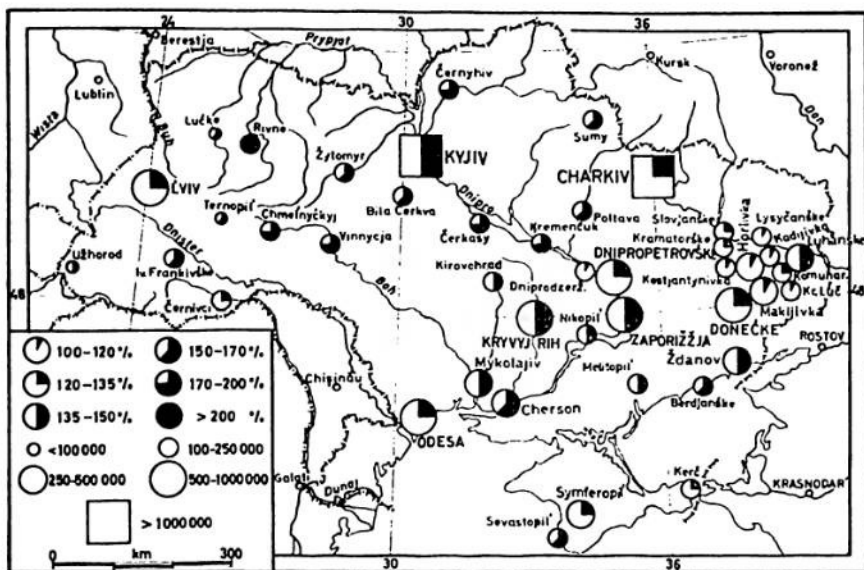
Зміни в стані сільського населення Укр. РСР у 1959—1969 рр.
Приріст і убуток у % порівняно з станом з 1959 р.

цятьох — менший, Цілоком низький приріст населення мають чотири області: Хмельницька, Кіровоградська, Житомирська і Сумська; дещо вищий — Полтавська (4,8%). Всі ці області лежать на Правобережжі й Лівобережжі. Дещо вищий приріст виявляють області Західної України і Харківська, але все ще менший від пересічного для України. Три області: Закарпатська, Івано-Франківська і Рівенська мають справді вищий приріст від пересічного для України, але нижчий від їхнього природного.

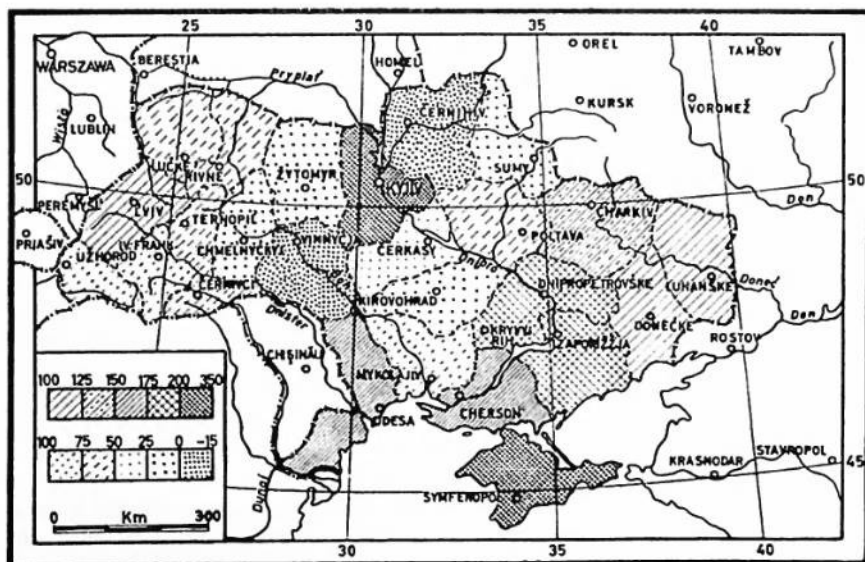
Цікавим є приріст населення Донецького басейну — він незначно вищий від пересічного для УРСР (і від природного). Це вперше від кількадесятьох літ (виняток становили роки обох воєн) зростання населення Донецького басейну зменшилося. Натомість сильно зростає населення Дніпровського промислового району — Дніпропетровської області на 23,6%, Запорізької на 21,2%, разом на 22,8%. Дещо менший приріст трьох областей Південно-Західної України — Херсонської області (25,1%), Одеської (17,2%) і Миколаївської (13,4%) — разом 18%. Найвищий приріст населення виявляє Крим (51%). Київська область завдячує свій приріст (22,6%) Кисву, населення якого збільшилося на 47,2%.

На нерівномірний приріст населення впливає нерівномірна народжуваність і природний приріст, але — ще більше мандрівки. Области з найменшим приростом населення, а то і його зменшенням, це одночасно області з найменшою народжуваністю і природним приростом (Правобережжя з Кіровоградською областю і Лівобережжя); в той же час досить високий дійсний приріст населення виявляють області з високим природним приростом, хоч в них сальдо мандрівок — негативне. Так у 1968 р. найвищий природний приріст мала Закарпатська (на 1 000 мешканців 12,7) і Рівенська (10,8) області, які виявляють і досить високий дійсний приріст; найнижчий Чернігівська (3,2) і Сумська (3,4) області — перша з убутком населення за одинадцять років, друга — з невеликим приростом (1,5). На великий приріст людности Південної України впливає головне механічне зростання — імміграція.

Тому, що населення України зростає завдяки збільшенню міст, картина розміщення міської л ю д н о с т и мала б бути подібна до приросту всієї л ю д н о с т и. У дійсності вона дещо інша (див. карту ч. 2), бо значний приріст місцевої л ю д н о с т и виявляють області, в яких урбанізація не є великою: він є справді великий у відсотках, але незначний в абсолютних числах (наприклад, у Черкаській і Чернігівській областях). Досить характеристичним явищем є невелике зростання міської л ю д н о с т и Донецького басейну. Ще краще зростання міської л ю д н о с т и ілюструє карта приросту населення міст з понад 1 0 0 0 0 0 мешканців (див. стор. 34). Ми бачимо, що області з незначною урбанізацією завдячують досить високий приріст міської л ю д н о с т и сильному збільшенню одного — звичайно обласного — і середньої величини міста (Рівне, Хмельницький, Вінниця, Чернігів, Суми та ін.).

Приріст населення міст Укр. РСР з понад 100 000 мешанців
у 1959—1969 pp.
У % порівняно з станом з 1959 p.

Баланс дійсного і природного населення Укр. РСР у 1959—1969 pp.
Дійсний приріст у % природного.

Одностайнішу картину представляє карта зміни в стані сільської людності. На 25 областей тільки у чотирьох — сільське населення приросло. Значний приріст виявляє сільська людність в Криму (56%), де вона навіть зростає швидше, ніж міська та на Закарпатті (13%). Найбільший убуток має сільське населення на перенаселеному Правобережжі, Лівобережжі (найсильніший в Сумській і Кіровоградській областях — по 17% і Черкаській та Чернігівській — по 16%). Відносно слабкий убуток сільського населення виявляє Галичина, хоч вона є також перенаселена.

Баланс дійсного і природного приросту. Ми вже кілька разів згадували про цю проблему. Розміщення балансу дійсного і природного (дійсного приросту у відсотках природного) представлено на карті ч. 5 і на останній таблиці. Ми вже згадали, що ці обчислення це тільки приблизні числа, бо джерела про природний рух по областях не є докладні.

З карти і таблиці ми бачимо, що Україну можна поділити на дві частини: південно-східню і північно-західню. У першій — дійсний приріст вищий, ніж природний, тобто тут іміграція має перевагу над еміграцією, у другій (за винятком Київської і Львівської областей) дійсний приріст є менший, ніж природний, подекуди ми бачимо навіть убуток населення. Про це докладніше в наступному розділі.

Зміни в стані населення в поодиноких краях України. З'ясуємо коротко зміни в стані населення в поодиноких краях України (див. також таблиці в кінці статті).

Донецький басейн виявляє до початку 1960-их років найбільший приріст населення (за 1927—1958 роки — 136%) і найбільшу урбанізацію (1926 р. — 32,9%, 1959 р. — 83,8%) з усіх країв України, завдяки постійному зростанню індустріалізації. Ще більшим був приріст людності у властивому Донбасі, який охоплює менше, ніж половину адміністративного Донбасу, себто дві області — Ворошиловградську (Луганську) і Донецьку. Його населення зросло з 400 000 у 1860-их рр. до 1,1 млн у 1897 р., 1,7 млн у 1926 р. і близько 5 млн у 1959 р. (приблизні числа). На зростання населення впливає його високий природний приріст — найвищий на Україні (у 1924—28 рр. — 2,8% щороку), а ще більше сильна іміграція з інших частин України та Росії та те, що Донбас у 1931—34 рр. найменше з усієї України терпів на голод і большевицькі репресії. Зростання населення Донбасу, це виключно зростання міської людності.

Ці відносини змінилися у 1960-их рр. Як вже сказано, дійсний приріст всієї людності Донбасу (у %) за 1959—1969 рр. є незначно вищий, ніж пересічний приріст в усій УРСР, приріст міського населення (16%) є навіть нижчий, ніж пересічний в УРСР (34). Дійсний приріст за одинадцять років є тільки на 12% вищий від природного, тобто рух іміграції на Донбас сильно зменшився, за одинадцять літ сальдо міграції становило близько 95 000 осіб. Подаємо зростання найбільших міст Донбасу за останні 34 роки (у тисячах):

Міста	1926	1940	1959	1970
Донецьке	106	462	701	879
Жданів	41	222	284	417
Макіївка	52	240	358	395
Ворошиловград	72	213	274	382
Горлівка	23	109	293	335
Краматорське	12	93	115	151
Кадіївка	17	70	123	137

З великих міст сильніше зростає лише Ворошиловоград (у процентах до 1959 р. — 139), положений вже поза властивим Донбасом — Жданів (135) і Краматорське (130). Найбільша в УРСР у 1959 р. міська агломерація Донецьке-Макіївка, що разом з сусідніми оселями нараховувала 1959 р. понад 1,3 млн мешканців, має тепер, мабуть, не цілих 1,6 млн, тобто менше, ніж Київська. Ціла низка міст Донбасу (див. карту) має найменший приріст з усіх великих міст України з числом мешканців понад 100 000. Головною причиною припинення сильного зростання населення у Донецькому басейні є зменшення його економічного значення у зв'язку з спадком вугільної промисловости. Саме найменший приріст виявляють шахтарські міста, як Красний Луч, Комунарське, Макіївка та ін.

Значно швидше зростає людність Дніпровського промислового району, населення якого збільшилося за одинадцять років з 4,2 на 5,1 млн тобто на 24% (у 1927—58 рр. воно збільшилося на 45%), у тому числі половина завдяки природному приростові, половина — завдяки іміграції. Дніпровський промисловий район є тепер найважливішим районом, який притягає населення з-зовні (у 1959—69 рр. близько 1/2 млн). Разом з цим збільшилася участь населення Дніпровського району в населенні всієї УРСР з 9,9 на 10,9%. Відсоток міської людности — 72,6; зростання найбільших міст таке:

Міста	1926	1959	1970
Дніпропетровське	233	661	863
Запоріжжя	56	449	658
Кривий Ріг	31	401	573
Дніпродзержинське	34	194	227

Найбільше місто району — Дніпропетровське зросло порівняно з 1959 р. на 31%; більший був приріст Запоріжжя (46%), Кривого Рогу (43) і Нікополя (50), менший — Дніпродзержинського (17).

Південно-Західня Україна (області: Одеська, Миколаївська, Херсонська), населення якої зросло за 1926—58 рр. тільки на 8% (пересічна для УРСР — 10) виявляє тепер, завдяки корисному

положенню над морем і розвитку промисловості сильний приріст населення (18%), зокрема міського (47%) і надвишку 220 000 осіб дійсного приросту над природним. Найбільший приріст населення має Херсонська область (25,1%), менший — Одеська (17,2), обидві вони завдячують цей значний приріст як природному ($\frac{2}{3}$), так і механічному ($\frac{1}{3}$) приростові. Приріст Миколаївської області є значно нижчий (13,4) і приблизно покривається з природним.

Приріст трьох великих міст Південно-Західної України (в них живе 32,4% всієї людности) такий:

Міста	1926	1959	1970
Одеса	421	664	892
Миколаїв	105	235	331
Херсон	59	158	261

З усіх українських земель найбільший приріст населення виявляє Крим і то не тільки міського, але й сільського. Його населення в різні роки (у тисячах):

Роки	Все	Міське	Сільське
1926	714	330	384
1939	1 127	586	541
1959	1 201	775	426
1970	1 814	1 147	667

Зміни в стані населення Криму мають низку особливостей. Воно зростає дуже швидко завдяки досить високому природному приростові (за одинадцять років — 194 000 або 1,2% річно), але насамперед іміграції (надвишка дійсного приросту над природним — 419%); це єдина область України, у якій сільське населення росте швидше (за 1959—69 рр. на 56%), ніж міське (47%), мабуть, у наслідок колонізації мало заселеного степу. Тому участь Криму в населенні всієї людности УРСР збільшується з 1,9% у 1926 р. до 2,9% у 1959 р. і 3,9% в 1970 р.

Таким чином, Південна (Степова) Україна (за винятком Кіровоградської області) має такі прикмети, якщо ідеться про зміни в стані населення за 1959—69 рр.: вищий від пересічного для УРСР природний приріст, значну надвишку іміграції над еміграцією і тому високий дійсний приріст. За одинадцять років населення Південної України збільшилося з 15,9 на 19,1 млн, тобто на 22%, при чому дійсний приріст (3,3 млн) був на 70% вищий від природного (2,0 млн). Відсоток міської людности збільшився з 67,6 на 72,8%; участь у населенні всієї УРСР з 38,1 на 40,7%.

У смузі Лівобережжя особливе становище займає Харківська область. Розвиток її людности завдяки значно розвиненій інду-

стріялізації дещо подібний до розвитку Південної України. Населення Харківщини збільшилося за 1959—69 рр. на 12,1% і то 30% завдяки іміграції. Цей приріст Харківщина завдячує збільшенню міста Харкова (у тис.): 1926 р. — 417, 1939 — 840, 1959 — 953, 1969 — 1223. Без Харкова населення Харківської області збільшилося за одинадцять років ледве на 2,3%.

На Правобережжі більший приріст населення виявляє тільки Київська область: разом з містом Києвом її населення збільшилося з 2 827 000 на 3 466 000, або на 22,6%, без Києва лише на 6,8%. Столиця України зростає більше, ніж будь-яке інше велике місто України:

Роки	1897	1912	1926	1939	1959	1970
Населення в тис.	248	410	514	851	1 110	1 632

Велика агломерація Києва нараховує, мабуть, 2 млн осіб.

За винятком Харківської і Київської областей, з мільйоновими містами, населення інших областей Правобережжя і Лівобережжя слабо розвивається. Разом з Києвом населення Правобережжя приросло за одинадцять років на 7%, Лівобережжя (з Харковом) на 5%; без цих двох міст на 2,1 і 1,7%. Лівобережжя (області: Полтавська, Сумська і Чернігівська) та Правобережжя (області: Житомирська, Хмельницька, Вінницька, Черкаська і Кіровоградська) мають цілком інший розвиток людностевих відносин, порівняно з Південною Україною. Через відносно слабу індустріалізацію і урбанізацію тут панує перенаселення й велика частина людності відпливає (процес відомий вже з давніх часів) за межі цих земель. Населення всього Правобережжя і Лівобережжя (разом з Київською і Харківською областями) збільшилося за одинадцять років з 18,1 на 19,2 млн, тобто на 6,1%, при чому дійсний приріст (1,1 млн) був на 32% нижчий, ніж природний (1,6 млн). Відсоток міської людності збільшився з 33,5 на 45,6%, сільської — зменшився на 11%, участь у населенні всієї УРСР обнизилася з 43,2 на 40,7%. Без Київської і Харківської областей урбанізація є значно слабшою (вона збільшилася з 16,5 на 19,3%). Природний приріст на Правобережжі і Лівобережжі найнижчий на Україні. Через сильну еміграцію і втрати, які понесло (зокрема Лівобережжя) населення в трагічні 1931—34 роки вікова й статева структура населення тут некорисна: менша, ніж на інших землях України участь річників у силі віку, перевага жінок над чоловіками, багато осіб у старшому віці. Також народжуваність на Правобережжі й (ще більше) на Лівобережжі нижча, смертність вища від пересічної на Україні й природний приріст низький. 1969 р. коефіцієнт народжень для Лівобережжя становив річно ледве 12,8 на 1 000 осіб (для УРСР — 14,6), смертності 9,7 (8,6), природного приросту 3,1 (в УРСР — 6,0); коефіцієнт для Правобережжя: 14,2, 9,4 і 4,6. Прикладом крайньо

некорисного розвитку демографічних відносин може бути Чернігівська область, людність якої попри природний приріст близько 100 000 осіб за одинадцять років (річний коефіцієнт 5,7‰) зменшилася на 13 000 (0,8‰). В той час міське населення приросло на 54%, сільське впало на 16%. Попри сильну еміграцію, на Чернігівщину припливали росіяни: число українців зменшилося в світлі переписів за одинадцять років на 24 000, росіян збільшилося на 11 000.

З центральної перенаселеної України відпливають кожного року сотні тисяч осіб, майже виключно українців і здебільша поза межі України — головне до Азії. У той самий час совєтська популяційна політика стимулює приплив сотень тисяч росіян до міст і промислових районів, зокрема Півдня. Але й на перенаселеному Правобережжі у 1959—69 рр. збільшився відсоток росіян (без Кисва) з 5,0 на 5,9%, на Лівобережжі з 6,7 на 7,8%.

Кращим є розвиток людностевих відносин на Західній Україні — Галичині, Західній Волині, Чернівецькій області (частині Буковини й північної Басарабії) та на Закарпатті. За одинадцять років людність Західньої України збільшилася з 7,8 на 8,8 млн, тобто на 12,1%, при чому дійсний приріст (960 000) був на 17% нижчий від природного (1 150 000); участь у населенні всієї УРСР залишилася без змін (18,7 і 18,6%). Попри еміграцію, приріст населення був майже такий самий, як пересічний в УРСР. Західня Україна це завдячує відносно високому природному приростові людности (пересічний річний за одинадцять років — 13,7 на 1 000 осіб), що знову є наслідком більшої, ніж в усій Україні народжуваності і меншої смертності. Головною причиною цього явища є те, що Західня Україна не зазнала демографічної катастрофи, яка відбулася на Центральних і Східніх Українських Землях у 1930-их роках і понесла, хоч не скрізь, менші втрати під час другої світової війни; завдяки цьому вікова і статевна будова людности на Західній Україні — корисна. Характеристичним для Західньої України те, що сільське населення не зменшується.

В Галичині (приріст населення за одинадцять років — 12,7%) найбільше зросла людність Львівської області (15,1% за одинадцять літ); це єдина область Західньої України, в якій дійсний приріст вищий, ніж природний. Львівщина завдячує це досить значному зростанню міста Львова (у тис.: 1931 — 312, 1959 — 411, 1970 — 553). Відносно сильно росте населення Станиславівщини (Івано-Франківської області; 14,3%), завдяки високому природному зростанню населення в Карпатах (загальне явище з давніх часів у горах). Натомість слабо зростає населення Тернопільщини (6,2%, як через середній природний приріст, так і сильну еміграцію).

Подібні відносини, як в Галичині маємо на Західній Волині. Її населення збільшилося майже на цей самий відсоток — 12,4%, але головне завдяки високому природному приростові (14,5‰ річно; в Галичині — 11,4‰), попри значну еміграцію (втрата майже 1/3 природного приросту). Відносно сильно ростуть міста Волині, зокрема обласні: Луцьке (1959 р. — 56 000, 1970 — 94 000) і Рівне (56 і 116 000).

Рівенська область виявляє — після Закарпатської — постійно найвищі на Україні коефіцієнти народжуваності і природного приросту.

Найменший на Західній Україні дійсний і природний приріст має людинність Чернівецької області (9,2% за одинадцять років) як через менший природний приріст, так і відносно сильну еміграцію (1/4 природного приросту). Середнє зростання виявляє головне місто Буковини — Чернівці (1939 р. — 106 000 мешканців, 1959 — 152 000, 1970 — 187 000).

З усіх українських земель з демографічного погляду Закарпаття розвивається найкраще. Це, крім Криму, єдиний край України, який виявляє значне зростання сільського населення (всього 15%, сільського 13, міського — 19%). Закарпаття мало і до 1939 р. чималий природний приріст населення й обмежену еміграцію. Під час другої світової війни воно зазнало найменші втрати (його понесла, переважно, неукраїнська людинність), а по війні залишився природний приріст далі великий і був увесь час найвищий із усіх українських земель — хоч з часом зменшився. Великий природний приріст (1969 р. 12,4%; для всього УРСР — 6%), спричинений чималою народжуваністю (20%, в УРСР — 14,6%) і низькою смертністю (7,6% і 8,6%). Головною причиною цього явища є корисна вікова структура населення. За 1959—69 рр. дійсний приріст людинності Закарпаття становив 76% природного. Про швидке зростання населення Закарпаття свідчить його кількість у різні роки (у тисячах): 1921 — 605, 1930 — 706, 1939 — 800 (число приблизне!), 1950 — 842, 1959 — 923 і 1970 — 1057. Разом з цим участь Закарпаття в населенні всієї УРСР — збільшилася з 1,8% у 1926 р. на 2,2% у 1959 і на 2,24% у 1971 р.

За подробицями посилаємо читача до карт і кінцевих статистичних таблиць.

Таблиця І. Людинність Української РСР у 1959 і 1970 рр.
за історично-економічними краями

Край	Людинність у тисячах					
	15. І. 1959 р.			15. І. 1970 р.		
	Вся	Міська	Сільська	Вся	Міська	Сільська
Донецький басейн	6 714	5 601	1 113	7 643	6 546	1 097
Дніпровський						
промисловий район	4 169	2 728	1 441	5 119	3 716	1 403
Півд.-Зах. Україна	3 865	1 690	2 175	4 569	2 495	2 074
Крим	1 201	775	426	1 814	1 147	667
Лівобережжя	7 220	2 893	4 327	7 597	3 833	3 764
Правобережжя	10 901	3 352	7 549	11 638	4 946	6 692
Галичина	4 289	1 251	3 038	4 831	1 801	3 030
Зах. Волинь	1 816	389	1 427	2 023	602	1 421
Чернівецька область	774	203	571	845	293	552
Закарпаття	920	265	655	1 057	314	743
УРСР	41 869	19 147	22 722	47 136	25 693	21 443

Таблиця 2. Зміни в стані населення Української РСР 1927, 1959 і 1970 рр. за історично-економічними країями

Краї	Людність на 15. I. 1959 порівняно з станом з 17. XII. 1926 (1926=100)			Людність на 15. I. 1970 порівняно з станом з 15. I. 1959 (1959=100)		
	Вся	Міська	Сільська	Вся	Міська	Сільська
	Донецький басейн Дніпровський промисловий район	236	600	58	114	116
Півд.-Зах. Україна	145	515	62	124	136	98
Крим	108	192	81	118	147	95
Лівобережжя	168	235	111	151	147	156
Правобережжя	87	218	62	105	132	87
Галичина	93	185	76	107	148	88
Зах. Волинь	93	120	85	113	147	99
Чернівецька область	101	185	91	112	155	99
Закарпаття	105	119	101	109	144	97
УРСР	134	176	123	115	118	113
УРСР	110	260	75	113	134	94

Таблиця 3. Густина населення, міська людність, питома вага історично-економічних країв Української РСР в 1926, 1959, 1970 рр.

Краї	Число мешканців на 1 км ²			Міська людність у % до всієї			Участь в населенні всієї УРСР		
	1926	1959	1970	1926	1959	1970	1926	1959	1970
	Донецький басейн Дніпровський промисловий район	53,6	135,8	143,3	32,9	83,6	85,7	7,5	16,1
Півд.-Зах. Україна	48,6	70,8	86,8	18,5	65,4	72,6	7,6	9,9	10,9
Крим	41,6	45,5	52,9	24,6	43,6	54,6	9,4	9,2	9,7
Лівобережжя	27,8	47,0	70,7	46,5	64,4	63,2	1,9	2,9	3,9
Правобережжя	71,3	61,8	65,6	15,9	40,0	50,5	22,0	17,2	16,1
Галичина	77,6	71,9	76,3	15,4	30,7	42,5	31,0	26,0	24,6
Зах. Волинь	93,5	87,0	97,2	22,5	29,2	37,4	12,2	10,3	10,3
Чернівецька область	44,6	44,7	50,4	11,1	22,4	29,8	4,7	4,3	4,3
Закарпаття	92,5	97,2	105,8	23,0	26,2	34,6	1,9	1,9	1,8
УРСР	54,0	72,0	82,5	21,8	28,8	29,8	1,8	2,2	2,2
УРСР	63,0	69,6	78,5	19,5	45,6	54,6	100,0	100,0	100,0

Таблиця 4. Дійсний і природний приріст населення Української РСР у 1959—69 рр. за історично-економічними краями

Край	Приріст у 1 000		Пересічний річний приріст на 1 000 осіб		Дійсний приріст у % природного (1959 р. = 1 000)
	дійсний	природний	дійсний	природний	
Донецький басейн	929	834	11,7	10,5	111
Дніпровський промисловий район	950	476	18,5	9,4	199
Півд.-Зах. Україна	704	486	15,1	10,5	145
Крим	613	194	31,8	11,7	316
Лівобережжя	377	560	4,7	6,8	67
Правобережжя	737	1 082	6,0	8,7	67
Галичина	542	574	9,6	11,4	95
Зах. Волинь	207	306	9,9	14,5	68
Чернівецька область	71	99	7,7	11,1	72
Закарпаття	137	174	12,3	16,0	79
УРСР	5 267	4 785	10,8	10,7	110

